

HISTORIAR LES PROTAGONISTES ABSENTS

La poesia femenina de l'edat moderna a l'àmbit català*

Verònica ZARAGOZA GÓMEZ

Resum: *Es tracta d'un treball panoràmic de la lírica femenina als territoris catalans durant l'edat moderna; un dels gèneres que més seguidores va tenir, després de l'autobiogràfic i, en canvi, un dels grans oblidats per la crítica. Per fer-ho, focalitzem la mirada en l'àmbit conventual, que, durant els segles XVI-XVIII, va representar l'àmbit privilegiat per a l'escriptura femenina. S'hi estudien les autores més representatives i conegudes del període, com ara sor Hipòlita de Jesús i Rocabertí i es donen a conèixer altres autores no tan conegudes, majoritàriament amb obra inèdita.*

Paraules clau: poesia femenina, edat moderna, literatura conventual

La poesia femenina moderna a l'àmbit català: una terra fèrtil per adobar

És un fet patent que la visibilitat de les dones al llarg de la història i, concretament, a la historiografia literària catalana, ha estat escassa, sobretot pel que fa a les d'època antiga. I respecte a l'edat moderna, l'apropament al procés de creació literària femenina en el domini català no ha estat una tasca gens fàcil per dues raons: pels evidents prejudicis de gènere amb què històricament s'ha menystingut l'obra femenina i per les consideracions pejoratives amb què la historiografia tradicional catalana ha maltractat la mal anomenada època de la «Decadència».¹ Hi hem d'afegir, encara, el gran inconvenient de la dispersió dels materials escrits que s'han conservat, atès que molts dels textos de les dones modernes són encara inèdits o compten amb una edició antiga sovint de difícil accés. Tot plegat ha generat que la gran majoria dels noms i textos femenins moderns romanguessen en l'anonimat i que es tingués notícia, amb un cert retard, d'una nòmina encara exigua –i incompleta– de dones amb obra conservada.²

* El present treball d'investigació s'emmarca dins d'un estudi doctoral en curs que té com a eix central la literatura femenina en el seu conjunt a l'àmbit català durant l'edat moderna, centrat especialment, en el gènere poètic. S'inscriu en el projecte d'investigació finançat pel MICINN «La literatura catalana del Renacimiento y el Barroco en el contexto europeo. Edición de textos». He d'agrair les orientacions proporcionades en la recerca per Pep Valsalobre, Eulàlia Miralles, Albert Rossich, Eulàlia d'Ahumada i M. Mercè Gras. Advertisc que pel que fa a la transcripció dels textos, he respectat l'ortografia del model exceptuant-ne l'accentuació, la puntuació i l'ús de majúscules i minúscules, que han estat regularitzats seguint els criteris actuals; les rúbriques dels poemes han estat transcrites tal com consten als originals.

¹ Vegeu ROSSICH, Albert. «Panoràmica de la literatura catalana moderna». Dins: Eulàlia Miralles (ed.), *Del Cinccents al Setcents. Tres-cents anys de literatura catalana*. Belcaire d'Empordà: Edicions Vitel-la, 2010, pp. 15-109. Com a mostra, veiem com en la primera antologia dedicada a la poesia escrita per dones en català des de l'edat mitjana fins a l'any 1975, hi ha un buit escandalós respecte a la producció dels segles XVI-XVIII considerats «segles de silenci». Vegeu ALBERT I CORP, Esteve (ed.). *Les cinc branques: poesia femenina catalana*. Engordany: Esteve Albert i Corp, 1975. Uns primers resultats de la meua recerca a «La permeabilitat de la clausura: el convent dels Àngels a la Barcelona del segle XVII i l'obra de Contesina Fontanella» [en premsa]; comunicació presentada al XII Congrés d'Història de Barcelona *Historiografia Barcelonina. Del mite a la comprensió* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 30 de novembre i 1 de desembre de 2011). [en línia: http://w110.bcn.cat/ArxiuHistoric/Continguts/Documents/Fitxers/Comun02_Zaragoza.pdf].

² Llegiu MIRALLES, Eulàlia & ZARAGOZA, Verònica. «Écrits fèminins catalans. Bilan et perspectives». *Clio*,

L'escassa representació de les dones en la historiografia en general va portar fa uns anys a la historiadora Teresa Vinyoles a fer una crida necessària: «Cal interrogar les fonts, escoltar les veus de les dones d'ahir per mitjà, si és possible, del seu propi testimoni».³ En aquest treball, em propose una interrogació no exhaustiva d'algunes veus poètiques que ens han arribat del període modern a fi de poder traçar un breu panorama de la lírica femenina als territoris catalans; un dels gèneres que més seguidores va tenir, després de l'autobiogràfic i, en canvi, un dels grans oblidats per la crítica.⁴ Per dur a terme aquest treball de reconstitució, focalitzaré la mirada en l'àmbit conventual, un espai de certa realització personal per a les dones de l'època i una de les opcions més propícies per al seu desenvolupament intel·lectual que els va permetre deixar escoltar les seves veus.⁵ Com que la literatura femenina als territoris de parla catalana durant l'edat moderna és un camp vast i escassament explorat, això implica necessàriament una tria per poder assolir els objectius d'aquest treball; així doncs, en aquest article parlaré d'algunes de les autores més representatives i conegudes del període amb obra poètica conservada i, donaré a conèixer breument d'altres noms que resten en la més absoluta penombra i de les quals donaré només breus pinzellades, tot deixant pendent per a treballs futurs moltes d'altres autores amb obra conservada que no esmenten en aquest treball. Fet i fet, la meua contribució no és més que una primera aproximació d'una recerca en curs.

Primera aproximació a una producció heterogènia: la poesia mística i espiritual femenina a l'àmbit català

Durant els segles XVI-XVIII, als convents femenins del panorama català –paral·lelament als territoris de parla castellana–⁶ moltes religioses van recórrer assíduament a la poesia, de manera

2012, 35/1, pp. 177-190.

³ VINYOLES VIDAL, Teresa. «Dones protagonistes de relacions i convivències en el pas de l'Edat Mitjana al Renaixement». *Pedralbes*, 2003, 23, p. 317.

⁴ Uns primers resultats de la meua recerca a «La permeabilitat de la clausura: el convent dels Àngels a la Barcelona del segle XVII i l'obra de Contesina Fontanella» [en premsa]; comunicació presentada al XII Congrés d'Història de Barcelona *Historiografia Barcelonina. Del mite a la comprensió* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 30 de novembre i 1 de desembre de 2011).

⁵ Per entendre les limitacions de les dones d'aquesta època per accedir a la cultura escrita, llegiu, entre d'altres: BARANDA, Nieves. *Cortejo a lo prohibido. Lectoras y escritoras en la España moderna*. Madrid: Arco / Libros, 2005. Sobre la situació de la dona a Catalunya en aquest període, NASH, Mary (ed.). *Més enllà del silenci: les dones a la Història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988. Per dilucidar com es materialitza la relació de les religioses amb la lectura i l'escriptura durant aquest, són molt interessants els treballs de POUTRIN, Isabelle. *Le Voile et la plume: autobiographie et sainteté féminine dans l'Espagne moderne*. Madrid: Casa de Velázquez, 1995 i «La lecture hagiographique comme pratique religieuse féminine (Espagne, XVIIe-XVIIIe siècles)». *Mélanges de la Casa de Velázquez. Nouvelle série*, 2003, 33-2 [=Le temps des saints], pp. 79-96.

⁶ Sobre algunes poetesses religioses valencianes, llegiu HERRERO, Mª Àngels. *Lletraferides modernes: catàleg de les escriptores valencianes dels segles XVI-XVIII*. Sant Vicent del Raspeig: Centre d'Estudis sobre la Dona, Universitat d'Alacant, 2009. Quant a les escriptores hispàniques: BARBEITO, Mª Isabel. *Mujeres y literatura del Siglo de Oro. Espacios profanos y espacios conventuales*. Madrid: M.I. Barbeito, 2007; JUNG, Ursula. «Autoras barrocas de la Península Ibérica: Producción literaria femenina entre clausura, certamen poético y mercado». *Notas*.

espontània o per manament del confessor, amb diverses finalitats: expressar la seva devoció, combatre l'ociositat, transmetre ensenyaments doctrinals, divertir les companyes de claustre, inflamar el fervor religiós, atreure devocions al convent...

En relació a aquesta darrera motivació, hem de destacar-hi la fertillíssima producció composta per les religioses a dins del claustre i que va veure la llum a l'exterior i, fins i tot, va assolir la impremta; em referisc a les composicions aportades als certàmens literaris que, emmarcats en les grans festes urbanes barroques celebrades en commemoració d'alguna festivitat religiosa (canonitzacions o beatificacions de sants) o política (victòries, entrades reials...) ⁷ foren des de finals del segle XVI i sobretot durant la centúria posterior, un focus de difusió fonamental de lírica femenina. I és que van esdevenir una plataforma que va permetre a nombroses religioses (així com a les dones de la noblesa) projectar la seva veu poètica més enllà dels límits estrictes dels murs on vivien, i gaudir d'una notable difusió a través de la impressió de les peces poètiques en els llibres de festes, que incloïen la narració del certamen i la poesia presentada. Això els va suposar, ni que fos ocasionalment, fer-se un lloc al parnàs local al costat de noms masculins, ja que algunes d'aquestes poetesses van arribar a aconseguir algun guardó per la seva obra. I, al capdavant, la fama que podia reportar a les religioses el lluïment de la seva perícia amb la ploma també projectava un cert renom al convent a què pertanyien, sobre el qual sobrevolava la imatge de centre de devoció i cultura. ⁸ A més a més, a aquestes composicions de caràcter ocasional s'han de sumar les contribucions poètiques encarregades a un nombre important de dones, d'entre les quals destaquen les religioses, per formar part dels preliminars de l'obra aliena, per a la lloança de l'autor i el llibre. ⁹

Deixant de banda aquests dos focus importants de difusió de la poesia femenina i centrant-nos només en l'àmbit intern conventual, hem de dir que el conreu de la poesia religiosa impulsat

Reseñas iberoamericanas, 2000. 7/2, pp. 2-16 i, quant al segle XVIII: PALACIOS FERNÁNDEZ, Emilio. *La mujer y las letras en la España del siglo XVIII*. Madrid: Ediciones del Laberinto, 2002. Resulta fonamental la consulta de BIESES, base de dades virtual que abasta la producció femenina espanyola des de l'edat mitjana fins al segle XVIII: <http://www.uned.es/bieses/>.

⁷ ROSSICH, Albert. «Els certàmens literaris a Barcelona, segles XIV-XVIII», *Quaderns d'Història*, 2003. 9, pp. 83-108; FERRANDO, Antoni. *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*. València: Alfons el Magnànim, 1983 i MAS I USÓ, Pasqual. *Academias y Justas literarias en la Valencia Barroca*. Kassel: Reichenberger, 1996.

⁸ BARANDA, Nieves. «Reflexiones en torno a una metodología para el estudio de las mujeres escritoras en justas del Siglo de Oro». Dins: María Luisa Lobato i Francisco Domínguez Matito (ed.). *Memoria de la palabra. Actas del VI Congreso de la Asociación Internacional Siglo de Oro*. vol. I, Madrid / Frankfurt am Main: Iberoamericana / Vervuert, 2004, pp. 307-316 i «Las mujeres en las justas poéticas madrileñas del siglo XVII». Dins: *Figures de femmes. Hommage à Jacqueline Ferreras*. Nanterre: Centre de Recherches Ibériques et Ibero-Américaines de l'Université Paris X, 2003, pp. 19-41; ZARAGOZA, Verònica. «*Veus femenines a la ciutat*: estudi de la participació de les dones als certàmens literaris catalans dels segles XVI-XVII » [en preparació].

⁹ Aquestes peces també serveixen per fer arribar més enllà dels murs conventuals els seus sentiments, com el cas de sor Contesina Fontanella, que envia una queixa al seu pare a través d'una composició inclosa entre els preliminars d'un llibre imprès d'aquest. Vegeu ZARAGOZA, Verònica. op. cit. [en premsa]; el to de plany palés en la composició, la podria connectar temàticament amb les cançons de malmonjades.

en gran mesura per Teresa de Jesús i amb una gran tradició a l'àmbit carmelità pel que fa a la difusió de «coplas» en plec solts manuscrits,¹⁰ es va estendre a la resta de convents femenins i, evidentment, també va atreure l'interés de les versificadores de l'àmbit català, que s'hi van sumar amb la contribució de la seva obra; una obra que fins ara havia estat ignorada.

El que resulta fonamental en el fenomen de la poesia conventual és que per a moltes dones, el llenguatge líric va esdevenir un mitjà comunicatiu essencial de les seves pràctiques místicoespirituals.¹¹ Així, la via del discurs místic i el camp de les vides espirituals que nombroses religioses, rere l'estela de la reformadora d'Àvila,¹² van deixar escrites per manament del confessor, va representar un canal de difusió pública de la poesia femenina moderna de primer ordre. I és que l'escriptura d'aquests papers personals no només va permetre a algunes religioses amb fama de santetat revelar públicament les seves experiències conventuals i els favors rebuts per Déu¹³ sinó també donar a conèixer escrits ben heterogenis (epistolaris, tractats, oracions... i també poesia) amb què poder expressar les formes d'una espiritualitat viscuda d'una manera íntima (dins dels corrents espirituals de recolliment del moment, de la *devotio moderna*)¹⁴ i amb una forta càrrega simbòlica.

El que m'interessa de fer notar aquí és que una part de la producció poètica femenina procedent de l'àmbit conventual s'insereix en les autobiografies espirituals; un gènere complex pel que fa al seu hibridisme que, com ja ha estat apuntat per la historiografia, va permetre a les dones sortejar la racionalitat de la lògica patriarcal¹⁵ i fer sentir la seva veu i la seva experiència

¹⁰ En relació a aquesta tradició carmelitana, vegeu CARRO CARBAJAL, Eva Belén. «Coplas carmelitanas en pliegos sueltos». Dins: Javier San José Lera (ed.). *«Praestans labore Victor», Homenaje al profesor Víctor García de la Concha*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 2005, pp. 119-127; ALONSO CORTÉS, Blanca. *Dos monjas vallisoletanas poetisas*. Valladolid: Imprenta Castellana, 1944; GARCÍA DE LA CONCHA Víctor & ÁLVAREZ PELLITERO, Ana M^a. *Libro de Romances y Coplas del Carmelo de Valladolid (c. 1590-1606)*. 2 vols., Salamanca: Consejo General de Castilla y León. Servicio de Publicaciones, 1982.

¹¹ OROZCO, Emilio. «Poesía tradicional carmelitana». Dins. *Poesía y mística. Introducción a la lírica de san Juan de la Cruz*. Madrid: Guadarrama, 1989, pp. 112-170.

¹² HERPOEL, Sonja. *A la zaga de Santa Teresa: autobiografías por mandato*. Amsterdam: Rodopi, 1999.

¹³ A banda dels estudis de POUTRIN ja citats, vegeu també AHUMADA, Eulàlia d'. «L'escriptura mística femenina. Les autobiografies per encàrrec (s. XVI-XVII)». Poble, 2008, 16, pp. 48-51 i «Un espai dins del claustre: L'escriptura femenina a l'època moderna», *Paraules i fets de dones*, 2010, 57, p. 11; AMELANG, James. «Los usos de la autobiografía: monjas y beatas en la Cataluña moderna». Dins: J.S. Amelang & M. Nash (ed.). *Historia y género: las mujeres en la época moderna y contemporánea*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1990, pp. 191-212 i «Autobiografías femeninas». Dins: Isabel Morant (dir.). *Historia de las mujeres en España y América Latina. Vol. II. El mundo moderno*. Madrid: Cátedra, 2005, pp. 155-168 HERPOEL, Sonja. «'Un mar de misterios': la religiosa española ante la escritura». Dins: Iris M. Zavala (coord.). *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua castellana)*. v. IV, Barcelona / Anthropos, 1997, pp. 205-224. BARANDA, Nieves. «Fundación y memoria en las capuchinas españolas de la Edad Moderna». Dins: Gabriella Zarri & Nieves Baranda (ed.). *Memoria e comunità femminili: Spagna e Italia, secc. XV-XVII – Memoria y comunidades femeninas. España e Italia, siglos XV-XVII*. Florència: Firenze University Press, 2011, pp. 169-185, entre d'altres.

¹⁴ Per contextualitzar el fenomen a partir de la figura de santa Teresa, llegiu, MUJICA, Barbara Louise. *Women writers of early modern Spain: Sophia's daughters*. Yale: Yale University Press, 2004 (especialment el capítol «Teresa de Jesús: 'Por ser mujer y escribir simplemente lo que me mandan'», pp. 1-36).

¹⁵ CAMMARATA, Joan F. «El discurso femenino de Santa Teresa de Avila, defensora de la mujer

mística. I encara més, la inclusió d'algunes peces poètiques en les Vides de les religioses – revisades i publicades pòstumament a instàncies dels confessors, en forma d'hagiografia, «Vida oficial», o també sermons en motiu de les exèquies en la mort de la religiosa en qüestió¹⁶ va propiciar que una part de la producció lírica femenina que s'havia creat al recer del claustre, pogués sobrepassar els límits conventuals i arribés a un públic major del que es tenia en ment en el moment en què fou gestada; generalment, la pretensió de les religioses que escrivien peces poètiques a dins del claustre no era publicar sinó que es tractava d'una producció de consum intern, a l'abast de la comunitat conventual i, a tot estirar, dels confessors o de les instàncies eclesiàstiques, la intervenció posterior dels quals va permetre conservar una obra que en molts casos anava destinada al foc o a l'ostracisme conventual.¹⁷ Al capdavall, això implica, que per explorar la pràctica poètica conventual femenina d'aquest període, no només ens hem d'acostar als testimonis inèdits, sinó que és necessari rastrejar aquestes Vides, tractats espirituals o sermons impresos que donen notícia d'algunes aportacions literàries femenines no conservades o que recullen composicions de les quals no tenim cap més testimoni.

Una de les autores de les quals s'ha conservat la producció poètica impresa és sor Hipòlita de Jesús i Rocabertí (Barcelona, 1551-1624), amb la qual pretenc encetar aquest periple per l'univers poètic femení, atés que es tracta d'una de les autores més prolífiques del període. Sor Hipòlita fou religiosa dominica del convent de Nostra Senyora dels Àngels i Peu de la Creu de Barcelona. A la seva mort, el 1624, va deixar escrits al voltant d'una vintena de tractats de

renacentista». Dins: Juan Villegas (coord.). *Actas de XI Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas* (Irvine, Califòrnia, 24-29 d'agost de 1992). vol. 2 [=La mujer y su representación en las literaturas hispánicas], Califòrnia: Universitat de Califòrnia, 1994, p. 58. A més a més, considera Nieves BARANDA que és la desautorització a l'assoliment del discurs públic el que va impedir les dones veure la seva obra publicada («"Por ser de mano femenil la rima": de la mujer escritora a sus lectores». *Bulletin Hispanique*, 1998, 100/ 2, pp. 449-473). Això explica, d'altra banda, que la majoria de llibres de poesia femenina amb certa entitat no veiessen la llum i quedassen inèdits, com és el cas de l'obra manuscrita de la marquesa de Castellfort, Maria d'Equal (Castelló de la Plana, 1655-1735), sols editada modernament (MAS I USÓ, Pasqual & VELLÓN LAHOZ, Javier. *Literatura barroca en Castellón: María Equal (1655-1735). Obra completa*. Castelló: Sociedad Castellonense de Cultura, 1997). Sobre plecs poètics femenins, llegiu MARÍN, Carmen. «Pliegos sueltos poéticos femeninos en el camino del verso al libro de poesía. La singularidad de María Nieto». *Bulletin Hispanique*. 2011. 113 /1, pp. 239-267.

¹⁶ A l'àmbit català, la crítica s'ha centrat fonamentalment en l'estudi d'aquestes Vides escrites per ordre del confessor: AHUMADA op. cit.; AMELANG op. cit.; HERRERO, Mª Àngels. «Per manament del confessor: l'esclat de l'autobiografia femenina en l'edat moderna. El cas del *Dietari* espiritual de la il·licitana sor Gertrudis de la Santíssima Trinitat». *Itaca. Revista de Filologia*, 2010, 1, pp. 179-190,

¹⁷ Gràcies a la Vida impresa de sor Maria Isabel Francesch i Escurpi (Riudecanyes, 1715-Barcelona, 1788), religiosa del convent de Nostra Senyora dels Àngels i Peu de la Creu de Barcelona, sabem que va escriure un quadern amb la seves experiències espirituals, així com cobles i poemes a la Mare de Déu, que va cremar abans de morir. Vegeu MORAT, Antonio. *El espíritu de la perfección evangélica manifestado en la vida y hechos de la madre Maria Isabel Francesch y escurpi, religiosa del orden del P. Santo Domingo, en el monasterio de Ntra. Sra. de los Ángeles de Barcelona, en donde murió, año 1788...* Barcelona: Francisco Suriá y Burgada, 1789.

temàtica autobiogràfica i mística, en castellà,¹⁸ que el seu nebot, l'arquebisbe de València Tomàs de Rocabertí s'encarregà d'imprimir entre 1679 i 1685.¹⁹

Respecte al llegat poètic d'aquesta religiosa, sabem que es confeccionava els seus propis quaderns manuscrits de poesia, amb composicions pròpies i alienes, en castellà; producció que hem pogut rastrejar i trobar de manera fragmentària i dispersa al llarg de la seva obra impresa.²⁰ Fins ara tenim consignades al voltant d'una vintena de composicions de sor Hipòlita; una producció diversa des del punt de vista estròfic (fonamentalment cançons, romanços, quartetes...) i pel que fa a les diferents vessants d'una temàtica eminentment devota. Així, hi trobem peces de temàtica cristològica i mariològica, poesies votives de to hagiogràfic dedicades a la lloança de sants i l'Església, d'altres per exhortar el lector a la contemplació, així com composicions de temàtica místico-ascètica²¹ que expressen el desig d'assolir la "unió i transformació de l'ànima en Déu",²² com a esglauó últim de l'experiència religiosa. En aquest sentit, d'aquesta producció poètica, ens criden l'atenció dues rúbriques que especifiquen que les composicions que segueixen són escrites «al tono de Boscán divino»²³ i que ens remetent a un dels mecanismes d'expressió de la mística, consistent en la transposició dels temes profans a la literatura religiosa per tractar temes sagrats.

¹⁸ Eulàlia D'AHUMADA ha donat a conèixer cartes en català d'aquesta autora («La carta privada a l'època moderna: un epistolari conventual femení inèdit». *Manuscrits*, 2011, 29 [=Les pràctiques epistolars (segles XVI-XIX)], pp. 51-64.

¹⁹ AHUMADA op. cit. 2008 i 2010; AMELANG op. cit. 1990. Per a una perspectiva teològica, vegeu: GIORDANO, Mª Laura. «La contrareforma i sus críticos. Biblia y oración mental en Hipólita de Rocabertí». Dins: Rosa Mª Alabrús Iglesias (ed.). *Tradición y modernidad. El pensamiento de los dominicos en la Corona de Aragón en los siglos XVII y XVIII*. Madrid: Sílex Ediciones, 2011, pp. 19-52 i «Memoria y tradición en la dominica catalana Hipólita de Jesús». Dins: Rosa M^a. Alabrús Iglesias (ed.), *La memoria escrita de los Dominicos. Corona de Aragón. Época Moderna*. Barcelona: Ed. Arpegio, 2012, pp. 177-198.

²⁰ Es tracta d'una recerca encara en transcurrs que té com a eix la revisió exhaustiva de tota l'obra de Rocabertí. Aquesta circumstància i la manca evident d'espai m'obliga a proporcionar unes poques notícies relacionades amb algunes de les composicions de la religiosa, que seran ampliadades en la tesi. Per veure els títols de l'obra completa de sor Hipòlita on són recollides les composicions, vegeu SERRANO Y SANZ, Manuel. *Apuntes para una Biblioteca de Escritoras Españolas desde 1401 a 1833*. vol. II, Madrid: Biblioteca Nacional, 1893-1895 {Reimpresió moderna: Madrid: Atlas, 1975}, pp. 150-161, que també ens dona la localització i transcripció d'algunes les poesies a *Antología de poetisas líricas*. vol. I, Madrid: RAE, 1915, pp. 145-153.

²¹ P. e., són interessants els sirventesos místics que revelen una forta influència de la tradició amorosa del *Càntic dels Càntics*, com ara la composició que comença amb quatre versos següents i que m'interessa de portar aquí per la bellesa lírica que contenen: «Pues me veo en este valle / apartada de mi esposo / este billete le halle / en que le pido reposo...», dins *Libro tercero de la vida, que por mandado de sus prelados, y confesores, dexó escrita de su mano la venerable madre Hipólita de Jesús y Rocabertí. Contiene el diario de los favores que Dios le hizo, meditando la Sagrada Escritura, el año 1604. Sale a luz de orden del Ilustrísimo y Excelentísimo Señor D. F. Juan Thomás de Rocabertí...* València: Vicente Cabrera, 1685, pp. 70-71.

²² Sobre el tractament del tema en la mística espanyola, vegeu entre d'altres BARBEITO, Mª Isabel. «En él fueron transformadas». *Via Spiritus*, 2007, 14, pp. 31-64.

²³ *Comienzan los canticos en la vigilia y noche del glorioso S. Ignacio, en sus alabanças al tono de Boscán divino*, de la peça que comença amb el vers «Tuvo tan grande amor aquel Ignacio...», dins *Libro del reconocimiento de los amigos del Cielo. Que compuso por mandado de sus prelados y confesores, la venerable madre Hipólita de Jesús y Rocabertí. Sale a luz de orden del Ilustrísimo y Excelentísimo Señor D. F. Juan Thomás de Rocabertí...* València: Viuda de Benito Macé, 1685, pp. 310-313 i *Otro hymno al mismo tono; hecho por la misma Religiosa, tambien de S. Ignacio*, del poema que comença amb «Dicen algunos malmirados...», dins *Libro*

Una altra característica remarcable en l'obra de sor Hipòlita i que consignem també en la seva producció lírica és la seva adhesió a les fonts bíbliques (sobretot epístoles paulines i evangelis), atés que molts versos en són paràfrasis o fragments citats més o menys literals. Aquest desig d'incorporar el missatge bíblic al seu discurs, obeeix, tal com ha estat estudiat detingudament per la investigadora Giordano²⁴ a l'activisme evangelitzador que sor Hipòlita va intentar exercir a través de la seva vida i obra. Des d'aquest punt de vista de la difusió teològica que persegueix la religiosa, és interessant veure com recorre a un llenguatge poètic senzill i planer amb la intenció de posar a l'abast de les seves companyes i dels cristians en general fragments bíblics i aspectes de la fe. Una mostra excepcional d'això ho trobem en la descripció amb què sor Hipòlita encapçala una composició dedicada al captiveri del poble d'Israel a Babilònia, narrat pel profeta Daniel:

Por ser el autor muy aficionado a este santo profeta y también por consuelo de quien dello quisiere aprovechar, compuse una poesía deste santo profeta; y nótese las palabras porque no pretendemos salirnos un punto de la Santa y Divina Escritura. Una misma verdad es, que esté en verso o no, poco va en ello, sino lo que importa es que nos aprovechemos de la viva palabra de Dios, poniéndola por obra.²⁵

L'aprofitament de la paraula de Déu és, doncs, la motivació fonamental de sor Hipòlita i per aconseguir expressar-la la religiosa es veu obligada a recórrer a estratègies amb què poder emmascarar la seva tasca evangèlica i esquivar la censura: l'ús de la tercera persona, el genèric masculí (sovint alternat amb la marca de veu femenina) o els apel·latius vexants amb què s'autodesigna («gusanillo vil», «sabandija») (sobre aquest tema dels «topoi d'humilitat», en tornarem a parlar més avall).

De gran interès resulta també fixar-nos en les explicacions que antecedeixen les peces poètiques impreses als tractats, perquè ens proporcionen la clau per entendre com, per a les religioses del període, l'escriptura poètica resulta una pràctica indestruïble de la seva experiència religiosa: les composicions són creades a la cel·la conventual, inspirades en un ambient d'immersió en l'oració i la contemplació divina. Vegem-ho en una descripció amb què sor Hipòlita encapçala uns dels seus «*Serventesios devotos*»:

del reconocimiento..., pp. 313-314. Notem-hi la reminiscència de l'obra de Sebastián de Córdoba, *Las obras de Boscán y Garcilaso trasladadas en materias cristianas* (Granada, 1575). Deixem per a un altre treball l'estudi d'aquesta transposició a l'obra de Rocabertí. Vegeu MARTÍNEZ LÓPEZ, María Josefa. «Garcilaso a lo divino: de la letra a la idea». *Criticón*, 1998, 74 [=Siglo de Oro y reescritura II: Poesía], pp. 31-43 i FRENK ALATORRE, Margit. «Lírica popular a lo divino». *Edad de Oro*, 1989, 8, pp. 107-116.

²⁴ Op. cit. 2011.

²⁵ *Tratado dividido en quatro libros. El primero contiene: la exposición literal y mística de los psalmos penitenciales; el segundo, la preparación para la muerte; el tercero, coloquios del alma christiana con Dios; el quarto, fundamento sólido de la oración por ser todo fundado en el santo Evangelio... Qve compvso por mandado de sus prelados, y confesores, la venerable madre Hipólita de Iesús, y Rocabertí. Sale a luz de orden del Ilvstrissimo y Excelentissimo Señor D. F. Ivan Thomás de Rocabertí.* València: Jaime Bordazar, 1683, p. 441.

[...] Y así, sino quando estava en el lecho con mucha calentura, cada día comulgava y sobre todo se dio a la continua oración y contemplación y a la continua lección de la Santa y Divina Escritura, según se verá en adelante; y muy particular hallava a su amado Jesús en los santos profetas, a los quales era tan devota y aficionada que procuró con toda solicitud, de siempre que podía estar sola en su celda y tratar muy familiarmente con los profetas, y más con David, con Isaías y Daniel, en los quales ella tenía sus muy dulces secretos y saborosa conversación. Tanto que, sobre sus divinas palabras, hazía ella cánticos muy gustosos a su alma y decorándolos después, haziendo labor, baxito en su celda sola, cantava aquellos cánticos, con grande provecho de su alma. Y así esta vez, que avía perdido a su amado Jesús, y tanto se le avía ausentado y escondido, le halló cantando estos cánticos, que ella compuso [...].²⁶

A partir d'aquest testimoni i d'altres, sor Hipòlita revela d'una manera contundent el que ja sospitàvem: la relació intrínseca a dins dels convents femenins entre l'afer poètic i la pràctica musical.²⁷ L'escriptura poètica hi era concebuda com un acte més d'expressió devota amb què no només s'evitava l'oci, sinó que a més a més, suposava un complement ideal de funcions i obligacions quotidianes sense infringir el precepte de l'«ora et labora»:²⁸ com ara l'oració mental i vocal i les tasques manuals (brodat i costura).²⁹

Estos cánticos, con otros muchos, componía esta religiosa en la soledad de su celda, por su passatiempo y devoción, quando hazía labor de manos, después de comer, porque en otras horas no lo hubiera ella hecho porque estava ocupada en cosas de más importancia, como es: toda la mañana hasta las onze se estava en el coro rezando y cantando con sus hermanas, y los intervalos que en esto avía, andava con grande solicitud por los corredores del coro, oyendo todas las missas que podía [...].³⁰

Aquesta vinculació de la poesia amb el cant, la trobem consignada també en l'obra de sor Beatriu Anna Ruiz i Guill (Guardamar de Segura, 1666-1735).³¹ Fou terciària agustina de la qual es va imprimir pòstumament la seva Vida espiritual a partir dels papers que va dictar a un secretari. Incloses a la seva Vida s'han conservat dues composicions poètiques en castellà: una

²⁶ *Libro tercero de la vida...*, 1685, pp. 68-69.

²⁷ Només cal fixar-nos en la terminologia amb què l'autora designa les composicions («himnos», «cánticos») i els verbs emprats («cantar», «decorar»). *Decorar* (derivat de de cor='de memòria'.) significa 'estudiar, aprendre de memòria o a la lletra, una oració, lliçó, sermó... (*Autoridades*). Per veure les contribucions de les religioses de l'edat moderna en l'esfera musical vegeu els treballs de OLARTE, Matilde. «Las 'Monjas Músicas' en los conventos españoles del Barroco. Una aproximación etnohistórica». *Revista de Folklore*, 1993, 146, pp. 56-63 i SANHUESA, María. «Música de señoras: las religiosas y la teoría musical española del siglo XVII». Dins: Francisco Javier Campos y Fernández de Sevilla (coord.). *La clausura femenina en España. Actas del simposium (1/4-IX-2004)*. vol. 1, San Lorenzo del Escorial: Real Centro Universitario Escorial-María Cristina, 2004, pp. 167-180.

²⁸ S'hi va referir Gabriella Zarri en la seva conferència «La scrittura monastica», llegida al «Congreso Internacional. Escritoras entre rejas: cultura femenina en la España Moderna» (BIESES, Madrid, juliol 2012) [actes en premsa].

²⁹ Per conèixer l'activitat laboral a l'interior dels convents femenins moderns, vegeu REY CASTELAO, Ofelia. «Las instituciones monásticas femeninas, ¿centros de producción?». *Manuscrits*, 2009, 27, pp. 59-76.

³⁰ *Libro del reconocimiento...*, 1685, pp. 163-164.

³¹ APARICIO LÓPEZ, Teófilo. «Beatriz Ana Ruiz, poetisa y escritora ascética y mística». *Archivo Agustiniiano*, 2001, 85, pp. 305-342; CAMPOS Y FERNÁNDEZ DE SEVILLA, F. Javier. «Vida y obra de la venerable sor Beatriz Ana Ruiz, mantelata profesa de la Orden de San Agustín (1666-1735)». Dins: M.ª Isabel Viforcós Marinas i Rosalva Loreto López (coords.). *Historias compartidas. Religiosidad y reclusión femenina en España, Portugal y América. Siglos XV-XIX*. Lleó / Mèxic: Universitat de Lleó / Instituto de Ciencias Sociales y Humanidades Alonso Vélaz Pliego, Benemérita Universidad Autónoma de Puebla, 2007, pp. 97-126; entre d'altres.

primera narració en vers d'una visió del purgatori i unes cobles que narren la passió i mort de Crist, adreçades a les seves companyes de religió perquè, segons l'autora, es poguessen entretenir «en cantar estas coplitas a la pasión y muerte de nuestro dulce esposo y tierno enamorado, Cristo, nuestro redentor y maestro».³² El rastre que aquestes peces anaven destinades a la interpretació musical ens el dona la mateixa autora, quan després de la composició –amb la presència dels tòpics d'humilitat acostumats– especifica, fins i tot, la tornada pertinent per cantar:

Perdonen las madres y reciban este regalo que Dios les envía; que si le mascan y conciben su dulzura gozarán del esposo en su clausura y en el Cielo, dichosas de su hermosura. Y por si quieren cantar las coplas, cuando se ejercitan en alguna obra de manos, parece vienen bien a la tonada de la *Chamberga*, con el estribillo que aquí pondré, para el fin de cada una copla.

Estrivillo

«*María*

tu dolor me fatiga

con pena:

*átame a tu cadena»*³³

Ara bé, aliens al fenomen de les místiques que assoleixen l'estampa de les seves obres,³⁴ els arxius conventuals femenins guarden sorpreses pel que fa a testimonis que han resistit tot tipus d'inclemències i que encara resten inèdits. És el cas del llegat extraordinari i desconegut fins ara de la religiosa dominica sor Eufràsia Teixidor i Pujades, que va entrar al convent de Montsió de Barcelona el 1737 i en va esdevenir prioressa durant els anys 1752-1755 i fou reelegida el 1765 fins a la seva mort el 1767.³⁵ Sor Eufràsia va deixar escrites cinquanta-tres composicions poètiques, en castellà, agrupades en un quadern de 248 fulls amb el títol de

³² Es troben inserides en el «Cap. XXXI. Mándala su director vaya a conferir puntos de espíritu con las religiosas de el convento de San Sebastián de Orihuela, de el orden de nuestro gran padre San Agustín y de resulta tuvo una visión de el purgatorio; y les remite por escrito lo que vió y unos devotos versos de la pasión de el Señor que le pidieron» dins *Vida de la venerable madre Sor Beatriz Ana Ruíz, mantelata profesora de la Orden de N.G.P.S. Agustín y doctrinas, o mística simbólico-práctica que le reveló el Señor, como farol preciso en estos tiempos, para entrar y correr los caminos de la christiana obligación y devoción, sin tropezar en la ilusoria quietud de molinistas y falsos alumbrados; con el bien regulado uso de sentidos y potencias, humanado con amenísima sensibilización, que le hace perceptible y útil, y dulcemente practicable. Reflexionadas por el R.P.M. Fr. Thomás Pérez*. València: Pascual García, 1744, pp. 108-114. La citació és a la p. 111.

³³ *Vida de la venerable...*, 1744, pp. 114-115.

³⁴ A aquesta producció hauriem d'afegir, entre d'altres, les *Cobles de la V. M. Anna Maria del SS. Sagrament, natural de la vila de Valldemossa, monja de cor del convent de Sta. Catarina de Sena, ab altres cobles per la boca de Cristo Nostro Senyor dites, que van acompanyar la seva Exposició de los càntics del Llibre d'Amic e Amat de Ramon Llull. Dialogatió y càntics de amor* (1687-1691). Comptem amb una edició moderna feta per TRIAS MERCANT, Sebastià (ed.). Anna Maria del Santíssim Sagrament, *Càntics i cobles*. Mallorca: Ed. Moll, 1988.

³⁵ PAULÍ, Antoni. *El Real Monasterio de Nuestra Señora de Monte-Sión de Barcelona*. Barcelona, 1952, p. 135. Hi és citada a l'índex de les prioresses del convent amb el nom de sor Eulàlia. També consta amb aquest nom als llibres de professió i d'òbits consultats a l'arxiu del convent de Montsió (Esplugues de Llobregat).

Coblas.³⁶ Si ens fixem només en les rúbriques de les peces poètiques, podem copsar-ne el to elevat en consonància amb l'espiritualitat més contemplativa: hi ha composicions que tracten sobre el desig de perfeccionament de l'ànima,³⁷ d'altres dedicades a les meditacions de cada dia de la setmana, a la contemplació de la imatge de Jesucrist sofrent en la Passió... De tota aquesta producció destaquem, tal com ja hem advertit en sor Hipòlita de Rocabertí, un fort influx de la mística teresiana i santjoanista que nodrida pel *Càntic dels Càntics*³⁸ va comptar amb una gran popularitat entre les místiques hispàniques dels segles XVII-XVIII.

És interessant fixar-nos en el pròleg de la primera pàgina del quadern, ja que hi ha explicitada l'actitud de la religiosa davant l'exercici literari efectuat:

Coblas que á escrito una *religiosa ignorante, sin letras ni arte* no quando ella quiere sino *quando Dios se lo da, que las más vezes es en la oración*, en donde siente un movimiento en su interior que le parese no puede quietarse asta aberlas escrito. Otras vezes *se lo manda su confesor* quando ella menos piensa y aunque le parese imposible entonces dezir cosa, no se atreve a replicar, confiando que aquel Sr. que le movió a él para mandárselo le dará grasia a ella por obedezzer; y así susede que todas se asen con muy poco trabajo, que si fuese nesasario discurrir mucho en ninguna manera lo aría pues su fin sólo es ensender la voluntad en el amor de Dios y traer el pensamiento ocupado en su dulce Esposo. Y así las más, las á conpuestas ocupada con sus obediencias, en espesial las de la Sagrada Pasió y las miditaciones del Padre Nuestro que en esa ocación eran artas sus ocupaciones y muchos los disgustos; y por ese motivo y *no tener ella arte* an de ir con muchas faltas, pero no piensa que lo aya de ver sino su confesor, a quien lo remite por obedezzer lo mandado. Viva Jesús.³⁹

En aquest preàmbul justificatiu no trobem més que el conjunt de tòpics expressats per les autores de l'època per autolegitimar la pròpia obra,⁴⁰ en la línia del que ha estat anomenat com a

³⁶ Es troba a l'arxiu del monestir de Sant Benet de Montserrat, provinent del fons de santa Clara de Barcelona (ASBM, SACB, Producció literària. núm. 662). Agraïsc a Eulàlia d'Ahumada la notícia d'aquest document, així com a la comunitat de religioses haver-me'n permés la consulta. El fet que aquest manuscrit haja aparegut fora del convent on la religiosa va escriure les poesies, en principi, per ser consumit intramurs, ens demostra la permeabilitat dels límits claustrals i ens dibuixa el món conventual com un espai d'enormes possibilitats per a la circulació i consum d'una producció poètica femenina que sovint era copiada i que no només circulava de forma manuscrita a dins del convent sinó que era intercanviada entre els convents, fins i tot d'ordres diferents (BARBEITO, *Mujeres y literatura...*, p. 48); sobre aquest aspecte, vegeu el meu treball op. cit. [en premsa].

³⁷ Algunes rúbriques són: *Sentimientos de una alma que dezeando vivir en soledad le trae ocupada la obediencia y se aflije por las muchas faltas que comete con el trato de las criaturas; Coblas que escribe una religiosa a quien a mandado su confesor que le explicase en unos versos los efectos que abia sentido en los diez dias de sus ejercicios espirituales; Sentimientos de una alma, considerando sus pecados, y los llora a los pies de JesuChristo...*

³⁸ *Efectos de una alma que dezea hunirse con su esposo Jesus y considerando que por lograr tal dicha es presiso desprenderse de todo afecto humano, suplica a su divina magestad la desnuda de las pasiones y la bista de su grasia porque de este suerte, puede lograr vivir sola, a solas con Jesus, en lo más retirado de su corazon para irlo despues a gozar por una eternidad en la gloria; Dezimas en que el alma manda a su pensamiento que vaya en busca de su Dulce Esposo y le manifiesta el dezeo que tiene de allarle i encara més clarament explicitat amb la rúbrica *Coblas echas por una religiosa movida de aver leído algunos versos de los cantares, a los cuales es muy afisionada, aunque bien distante de saber himitar aquella dichosa esposa tan enamorada de Jesus.**

³⁹ Sor E. Teixidor, O.P. (Montsió). *Coblas*, 1767, p.1. El subratllat és meu.

⁴⁰ BARANDA op. cit., 1998; HERPOEL op. cit. 1997 i 1999 i LUNA, Lola. «Prólogo de autora y conflicto de

«retòrica de la intrusió»,⁴¹ per tal com serveix per justificar la intromissió de les religioses en un camp de domini masculí i que les feia allunyar també de la *humilitas cristiana* desitjable. Es tracta de convencions inspirades en models literaris previs que, fonamentades en la humilitat i en l'explicitació de la pròpia ignorància i incapacitat intel·lectual, aspiren a desvirtuar el “jo-autor”. Aparentment, és el seu confessor, l'únic que ha de tenir accés a aquells papers i qui li ha donat l'ordre d'escriure; i com que la religiosa no n'està capacitada, és Déu qui li comunica en oració allò que ella plasma sobre el paper. Al capdavant, sor Eufràsia, així com la resta d'autores religioses, en considerar-se un mer instrument diví, refuta l'actitud activa que implica tot procés de creació literària per assegurar-se protecció davant les possibles acusacions de supèrbia o manca d'humilitat.

Aquest mateix to d'humilitat en l'expressió poètica el trobem també en la beata valenciana Mariana Cuñat i Serra (Benifairó de la Valldigna, 1750-?) qui, convertida a la vida devota a vint-i-nou anys, va escriure la relació de la seva Vida, en castellà, per ordre del confessor, la qual ens ha arribat manuscrita.⁴² El relat del seu interior conté dues composicions poètiques, també en castellà: la primera relata una visió d'un passeig de l'ànima pel jardí de les virtuts de la mà de l'espòs Jesucrist; la segona composició, adreçada a la Mare de Déu, comença amb la veu lírica assumida per l'autora en què confessa que:

Un alma estava soñando
y al parecer, discurría,
que producía unas coplas
que la Virgen componía.⁴³

4

Tot seguit, assistim a un desdoblament del subjecte líric ja que passa a ser la Mare de Déu qui narra els favors obrats en la religiosa. D'aquesta manera, la narració del contingut del poema que prové de la Verge, que l'autora es limita a copiar entre somnis, no és més que un artifici literari amb què pretén escudar-se. Remata la composició amb els versos següents:

Estas coplas de la Virgen
soñando se conpusieron
y porque la Virgen hablava
mis manos las escribieron.⁴⁴

120

autoridad». Dins: *Leyendo como una mujer la imagen de la mujer*. Barcelona / Sevilla: Anthropos / Instituto Andaluz de la Mujer, 1996, pp. 41-48.

⁴¹ AMELANG, James. *El vuelo de Ícaro. La autobiografía popular en la Edad Moderna*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, 2003, p. 138. Vegeu també CASTILLO GÓMEZ, Antonio. *Entre la pluma y la pared. Una historia social de la escritura en los Siglos de Oro*. Madrid: Akal, 2006.

⁴² *Relación de varios hechos de su vida y coplas a la Virgen*, ms. 762 Biblioteca Històrica Valenciana (BHV). Còpia del segle XVIII (POUTRIN op. cit. 2009, p. 92). Els primers versos de les composicions són: «Un jardín a certa alma...» i «Un alma estava soñando...».

⁴³ *Relación de varios hechos...*, f. 210v.

En aquest sentit, és interessant comparar aquests versos amb els d'una altra valenciana: sor Josefa Nebot i Coscolla (Bocairent, 1750-1773), religiosa agustina del convent de Nostra Senyora dels Dolors i dels Sants Reis, de Bocairent (València), autora de la seva Vida, també en castellà, i de *Diversas coplas muy devotas y espirituales al niño Jesús de la Estrella, que se venera en dicho convento* [Nostra Senyora dels Dolors i dels Sants Reis de Bocairent], conservades per via manuscrita.⁴⁵ Fixem-nos com sor Josefa també recorre al somni, quan abans de transcriure una 'coplilla' breu adreçada al nen Jesús, en plena experiència mística, expressa que: «estuve toda esta noche recibiendo muchas caricias del Niño, que aún durmiendo no parava de desirle cosas y esto es porque el Señor lo haze, que yo no hago nada. Mas yo tenía ganas de cantarle al Niño y ensoñé que le cantava una coplilla y es ésta [...]».⁴⁶ Com veiem a les rúbriques, en general, la poesia de sor Josefa va dedicada fonamentalment a Jesús: “Otro papel que en tres coplillas al Niño Jesus de la Buena Estrella, escribió sor Josepha Antonia; Otro papel que en seis coplillas a Cristo Crucificado escribió la misma, es como se sigue; Gozos del Niño Jesús de la buena estrella. En esa imagen tan bella, sois padre, rey y seño” així com unes “Poesias, que para cantar, en el Coro u los responsorios noche de Navidad del año 1772, arregló sor Josepha Antonia las entresacó de algunos libritos o por otra recogio o tal vez compuso”.

Síntesi de la poesia conventual amb caràcter circumstancial

Aquesta darrera composició atribuïda dubtosament a sor Josefa Nebot, gestada per ser cantada al cor la nit de Nadal del 1772, pertany a la tipologia dels textos circumstancials que foren produïts per les religioses de tota la Península a través de diferents gèneres: els textos paradramàtics o els poètics, fonamentalment en la forma dels *Villancicos*, gestats amb el propòsit de celebrar festivitats conventuals, pròpies del calendari litúrgic (com ara el nadal) o les professions religioses.⁴⁷

Pel que respecta a aquesta producció celebrativa de tipus intraconventual i amb forta

⁴⁴ *Relación de varios hechos...*, f. 213r.

⁴⁵ LORCA, José. *Resumen de las virtudes y vida de sor Josepha Antònia Nebot, religiosa profesora del convento de Nuestra Señora de los Dolores, orden de nuestro padre San Agustín de la villa de Bocayrente. Escrita por el reverendo padre presentado Fray Joseph Lorca, de la misma orden; vicario que fue de dicho convento y director de la referida religiosa, lo escribía en San Agustín de Origüela, año 1776. Después de la vida, se sigue una copia de los escritos de dicha religiosa.* ms. 69. BHV.

⁴⁶ LORCA, José. op. cit., 217.

⁴⁷ Una primera aproximació a la producció poètica impresa amb motiu de les professions de religioses en convents femenins, que també dona compte de la producció de plecets impresos a l'àmbit lingüístic català, a BARANDA, Nieves. «Cantos al sacro epitalamio o sea pliegos poéticos para las tomas de velo. Deslindes preliminares». *Bulletin Hispanique*, 2011, 113 / 1, pp. 269-296.

empremta de la tradició carmelitana,⁴⁸ són nombroses les informacions que ens apunten cap a una participació major de les religioses de l'àmbit català; un panorama ric molt cops desdibuixat per la manca de conservació dels textos, però que podem reconstruir amb els materials que coneixem i amb dades documentals.⁴⁹ És el cas de la informació consignada pel costumari de les carmelites descalces de Barcelona, escrit un cop restaurada la clausura després de la Guerra Civil Espanyola (1936-1939). És interessant per al nostre estudi perquè, malgrat que es tracta d'un document del s. XX, dóna testimoni sobre els costums del convent antic, uns costums que haurien anat perpetuant-se al llarg dels segles.⁵⁰ El dit document és un recull de dèneu fulls solts mecanografiats, que duu per títol *Breves apuntes de las fiestas y santas costumbres que teníamos en el Carmelo de la Calle Canuda de Barcelona*⁵¹ i en què es descriuen, per mesos, les celebracions intraconventuals. Al document, ens fixem en diverses anotacions de determinades festivitats, d'una certa tradició antiga, en les quals, evidentment, la interpretació dels cànctics eren al centre de la celebració, la qual cosa comportava també la creació poètica de les peces. Així, segons el costum consignat, la commemoració del dia de la Santa Creu, al setembre, havia de transcórrer al matí amb la lectura del «Desafío de las virtudes» i, a la nit amb el:

‘Ball Sant’ con cánticos; durante la ceremonia de las coplas tan fervorosas de nuestras Madres antiguas. La Cruz de flores y en el centro el *Lignum Crucis* que de dos en dos adoramos de rodillas, después del baile o sea una especie de minué. Al final, todas haciendo rueda, continuan cantando las coplas [...].⁵²

Mentre que al desembre, les religioses celebraven així el nadal:

Antes de Maitines, la procesión con el Niño Jesús llevado por la prelada en medio de los ciriales. Todas con capas y cantando. Cada monjita de rodillas en la puerta de su celda, recibe de manos de la prelada la Santa Imagen; y tomándole en sus brazos, le canta un villancico[...].⁵³

⁴⁸ Tal com reconeix BARANDA (op. cit., 2011) en relació al subgènere de la poesia de professions, es tracta d'una tradició consolidada per l'orde carmelità, fonamentalment a través de Teresa de Jesús, però també de les religioses Ana de San Bartolomé, María de San José Salazar, Cecilia del Nacimiento, a les quals s'ha d'afegir la figura excepcional de la trinitària sor Marcela de San Fèlix.

⁴⁹ En la línia d'aquestes composicions que eren fetes amb motiu de ser cantades al convent a les solemnitats i festivitats litúrgiques, més enllà dels *villancicos*, tenim també els goigs. J. Piquer i Jover va atribuir un llibre de goigs a Jerònima de Boixadors, l'abadessa del monestir de Santa Maria de Vallbona durant 1554-1562. Vegeu: PIQUER I JOVER (ed.), *Josep-Joan. Llibre de goigs i devocions de Vallbona: atribuït a l'abadessa Jerònima de Boixadors (1554-1562). Vallbona de les Monges [s.n.], 1986.*

⁵⁰ En l'actualitat la comunitat viu al barri barcelonés de Sant Gervasi.

⁵¹ Arxiu dels Carmelites Descalços de Catalunya i Balears (ACDCB). Agraïsc a M. Mercè Gras la informació sobre el document i les facilitats de consulta.

⁵² *Breves apuntes...*, f. 11.

⁵³ *Breves apuntes...*, f. 13.

Tot i amb tot, més sorprenents ens resulten els actes que tenien lloc durant la «fiesta tan simpática de Santa Bárbara», a l'agost. Segons el citat costumari, en la vigília, la festa transcorria amb una lectura dramatitzada d'una composició poètica elaborada per a l'ocasió per una religiosa de vel blanc, disfressada de la dita santa, que:

trayendo en las manos la calderilla con agua bendita y el hisopo, y asperja a la comunidad; sentadas todas, lee una hermanita la presentación de la santa, en verso hecho *exprofeso*. En la poesía relata lo más ocurrente sucedido durante el año; y deseando para la comunidad y a cada una en particular de parte del Divino Maestro, grandes progresos en la virtud y observancia; y en lo temporal, prosperidades sin número, de que va detallando lo más urgente y necesario. Termina la lectura entre grandes risas y comentarios.⁵⁴

Com veiem, hi ha certes evidències documentals que ens fan pensar que als territoris de parla catalana foren moltes més les religioses versificadores de les avui conegudes, que van aportar les seves composicions al servei de la devoció col·lectiva conventual o com a passatemps eventual òptim. Així doncs, des de la seva vessant musical, la poesia va contribuir també a alegrar l'ambient intraconventual i evadir així unes aspreses i una vida severa que moltes religioses no havien triat per voluntat pròpia.⁵⁵ Des d'aquest punt de vista, podem asseverar que la poesia va esdevenir una eina de sociabilització fonamental a intramurs, però també ho va ser en relació al món exterior, com ho demostra el curiós intercanvi poètic que, datat el 1726, hauria enfrontat les religioses dominiques del convent Corpus Christi de Vila-real amb alguns veïns de la vila; en aquesta dialèctica poètica, que s'ha conservat manuscrita, les religioses defensaven el seu dret a gaudir a dins del claustre de la Mare de Déu de Gràcia, cosa que els vilatans no semblaven massa disposats a acceptar; si més, no a dilatar el temps concedit. Això va provocar diversos «enqüentros» transcorreguts en dies diferents i, com a resultat, diverses composicions en vers, en castellà, estructurades de manera dialogada i relacionades amb el cant (fonamentalment són *seguidillas*, *gorjeos* i *glòries*). El resultat de la confrontació poètica, fou la claudicació de les religioses i el retorn de la imatge de la Mare de Déu als vilatans.⁵⁶

En conclusió, veiem com malgrat els intents intensificats arran del Concili de Trento (1545-1563) de confinar les religioses en el seu micromón conventual i de desautoritzar les seves veus, algunes d'elles pogueren trobar els mitjans de legitimació per fer-se sentir a través de la seva contribució poètica. En paraules de Sonia Herpoel, la religiosa: «A pesar de todo, guarda el

⁵⁴ *Breves apuntes...*, ff. 14-15.

⁵⁵ Em remet a VIGIL, Mariló. «Conformismo y rebeldía en los conventos femeninos de los siglos XVI y XVII». Dins: María del Mar Graña Cid & Angela Muñoz Fernández (coords.). *Religiosidad femenina: expectativas y realidades (siglos VIII-XVIII)*. Madrid: Al-Mudayna, 1991, pp. 165-185.

⁵⁶ En dóna la notícia GIL VICENT, Vicent. «Una disputa poètica al convent de les dominiques per la Mare de Déu de Gràcia en 1726», *Cadafal. Butlletí informatiu de festes de Vila-real* (setembre 1992)[s.p.]